

THE UNIVERSAL PURPOSE OF ISLAM: TO MAKE THE RELIGION OF GOD SUPERIOR

Dr. Öğr. Üyesi Lokman BEDİR

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim
Dalı, Bilecik, Türkiye.
ORCID NO: 0000-0002-7735-5171

Sümeyye TURA

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
ORCID NO: 0009-0003-7641-6774

ABSTRACT

The divine books, religions, and prophets sent to elevate God's religion above all other religions reveal the central importance of this goal. The repeated revelation of verses that point to this truth and emphasize the same meaning further confirms this importance. In verses 33 of the Holy Quran, 28 of the Fatah chapter, and 9 of the As-Saff chapter, God reveals that He sent the prophets with the true religion of guidance and guidance to elevate His religion above all other religions. These verses state that the prophets' goal is to elevate God's religion above all other religions, thus revealing the universal mission of Islam. The repetition of this divine goal, despite the circumstances of the revelation environment, highlights the significance of this matter. The declaration of Islam's dominance, especially despite the dissatisfaction of polytheists, demonstrates that the call is not merely a matter of individual preaching but also aims for transformation on a social and global scale. These verses define the prophetic goal that the ummah must bear throughout history and remind us of this responsibility, which is largely neglected today. Therefore, as with all prophets, this was always the goal of the struggle waged by the last prophet, Prophet Muhammad (peace be upon him). Indeed, like the Prophet Muhammad, the Noble Companions who followed his path and those who followed in their footsteps shaped their life's purpose in line with this goal. By both explaining the beauties of Islam and putting them into practice, believers have elevated their religion above all other religions and have never hesitated to sacrifice even their most precious possessions, their lives, for this cause. Allah (swt), who is free from all imperfections, knows best the best way of life for humanity. The purpose behind God's determination to elevate religion over others is revealed precisely here. Our Lord, who is most merciful and gracious to His servants, desires the best for them. The struggle that emerged with this goal quickly spread from the entire Arabian Peninsula to Central Asia, from there to Andalusia, and even to the four corners of the world. Whenever believers continued their struggle with the aim of achieving this goal, God honored them. However, when they turned their backs on this goal and abandoned it, they were humiliated.

Keywords: Tafsir, Religion, Goal, To make superior, Honor.

İSLAMIN EVRENSEL GAYESİ: ALLAHIN DİNİNİ ÜSTÜN KILMA

ÖZET

Allah'ın (c.c.) dinini diğer dinlerden üstün kılmak üzere gönderilen ilahi kitaplar, dinler ve peygamberler, bu hedefin ne derece merkezi bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu hakikati işaret eden ve aynı anlamı vurgulayan âyetlerin tekrar edilerek indirilmiş olması da söz konusu önemin bir teyidi niteliğindedir. Allah (c.c.) Kur'an-ı Kerim'de Tevbe süresi 33, Fetih Süresi 28, Saff süresi 9. âyetlerinde; kendi dinini diğer dinlerin üstünde kılmak için peygamberleri hûda ve hak din ile gönderdiğini bildirmiştir. Bu âyetlerde peygamberlerin hedefinin, Allah'ın dinini diğer dinlerin üstüne çıkarmak olduğu bildirilerek İslâm'ın evrensel misyonu ortaya konulmaktadır. Nüzûl ortamının şartlarına rağmen bu ilahî hedefin vurgusunun tekrar edilmesi, konunun ne derece önemli olduğuna işaret etmektedir. Özellikle müşriklerin hoşnutsuzluklarına rağmen İslâm'ın hâkimiyetinin ilan edilmesi, davetin yalnızca bireysel bir tebliğ olmadığını, aynı zamanda toplumsal ve küresel ölçekte bir dönüşüm hedeflediğini göstermektedir.

Söz konusu âyetler, ümmetin tarih boyunca omuzlarında taşıması gereken nebevî hedefi belirlemekte; günümüzde büyük ölçüde ihmal edilen bu sorumluluğu hatırlatmaktadır. Dolayısıyla bütün peygamberlerde olduğu gibi son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vermiş olduğu mücadelenin de hedefi hep bu olmuştur. Nitekim Hz. peygamber gibi onun yolunu izleyen Sahabe-i Kiram ve onların izinde gidenler hayat gayelerini bu hedef doğrultusunda şekillendirmişlerdir. Müminler, İslamiyet'in güzelliklerini gerek anlatarak gerekse anlattıkları bu güzellikleri davranışa dökerek dinlerini diğer dinlerden üstün tutmuş ve hatta bu uğurda en kıymetli varlıkları olan canlarını dahi feda etmekten geri durmamışlardır. Bütün noksanlıklardan münezze olan Allah (c.c.), insanoğlu için en doğru yaşam biçiminin ne olduğunu da en iyi bilendir. Dinin diğer dinlere üstün kılınmasının Allah (c.c.) tarafından hedef olarak belirlenmesindeki amaç tam da burada ortaya çıkmaktadır. Kullarına karşı çok merhametli ve lütufkâr olan Rabbimiz, kulları için her şeyin en iyisi olsun istemektedir. Bu hedefle ortaya çıkan mücadele kısa sürede Arap yarımadasının tamamından Orta Asya'ya, oradan da Endülüs'e ve hatta dünyanın dört bir yanına kadar uzanmıştır. İnananlar ne zaman bu hedefe ulaşmayı gaye edinerek mücadeleye devam ettilerse Allah (c.c) onları izzetli kılmıştır. Fakat bu hedefe sırt dönerek terk ettiklerinde ise inananlar zillete duçar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Din, Hedef, Üstün kılmak, İzzet.

GİRİŞ

Tarih boyunca insanlığın en temel referans noktalarından biri olan din olgusu, bireysel ve toplumsal yaşamı derinden etkilemiştir. Her dönemde insanlar, kendilerinden daha büyük bir gücün varlığını kabul ederek bu güç karşısında teslimiyet ve yöneliş ihtiyacı hissetmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm, bu ihtiyaçları insanın varoluş amacına bağlayarak açıklamakta ve *"Ben cinleri ve insanları yalnızca bana kulluk etsinler diye yarattım."* (ez-Zâriyât 51:56; Diyanet İşleri Başkanlığı [DİB], 2022) âyeti ile bu gerçeği beyan etmektedir. İnsanın varoluş gayesi yalnızca bireysel ibadetle kısıtlı değildir; aynı zamanda yeryüzünde Allah adına temsil etme işlevi de vardır. Bu temsil, halifelik mesuliyeti olarak tanımlanmış ve *"Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"* (el-Bakara 2:30; DİB, 2022) emriyle temellendirilmiştir. Öyleyse insanın varoluş maksadı, kulluk ve halifelik boyutlarıyla kapsamlı bir biçimde değerlendirilmelidir.

Kur'an'ın din anlayışı da benzer bir şekilde yalnızca bireysel inanç ve ibadet alanında sınırlı kalmamaktadır. Din hem inanç hem de toplumsal düzeni kapsayan bir yapı olarak tanımlanır. Nitekim Mevdûdî (2005, Tefhimü'l-Kur'ân c.2, s.223), dini egemenlik, itaat, düzen ve nihai yargı gibi boyutlarla açıklarken; Taberî (2001, c. 5, s. 281-282) özellikle dinin "itaat" ve "hesap yönlerine dikkat çekmiştir. Kurtubî (2006, c. 10, s. 179), Râzî (1981, c.16, s.41) ve Mâturîdî (2006, c.6, s.350) dinin üstünlüğünün hem delil ve hüccet hem de fiili hakimiyetle sağlanacağını vurgulamışlardır. Bu perspektiften bakıldığında, Kur'an'da yer alan *"Allah katında din İslâm'dır"* (Âl-i İmrân 3:19; DİB, 2022) âyeti, dinin hakikat boyutunu ortaya koymakta; *"Dinde zorlama yoktur"* (el-Bakara 2:256; DİB, 2022) ilkesi ise insanın bilinçli bir seçim yapması gerektiğini göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in üç ayrı surede tekrar ettiği *"O, elçisini hidayet ve hak din ile gönderdi ki onu tüm dinlere üstün kılsın"* (et-Tevbe 9:33; el-Fetih 48:28; es-Saff 61:9; DİB, 2022) âyetleri, İslâm ümmetine tarihsel bir hedef sunmaktadır. Bu hedef, İslâm'ın yalnızca bireysel bir inanç sistemi olmadığını, aynı zamanda evrensel bir yaşam düzeni sunduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Elmalılı (2021, c. 5, s. 595), bu âyetleri tefsir ederken İslâm'ın akademik açıdan tüm dinlere delil ve hüccet ile zaten üstün olduğunu, tarihsel süreçte birçok defa siyasi ve sosyal açıdan galip geldiğini ifade eder. Seyyid Kutub (2003, c. 3, s. 1644) ise bu âyetlerde, İslâm'a karşı sürekli engeller oluşturmaya çalışan güçlerin mevcut olmasına rağmen Allah'ın nurunu tamamlayacağı, yani İslâm'ın zaferinin Allah'ın vaadiyle teyit edildiğini vurgulamaktadır.

Bu hedef, sadece peygamberlerin mücadelesiyle sınırlı kalmamış; onların izinden giden büyük şahsiyetlerin de tarih boyunca sürdürülen bir misyon olmuştur. Hz. Nûh'un kararlılığı, Hz. Mûsâ'nın zulme karşı direnişi, Hz. Peygamber'in toplumsal düzen oluşturma çabası, Târik b. Ziyâd'ın azmi, Salahaddin Eyyûbî'nin adaleti ve Gazâlî'nin akademik mücadelesi, bu hedefin farklı yönlerde nasıl hayata geçirildiğine dair örneklerdir.

Dolayısıyla, Allah'ın dinini diğer dinlere üstün kılma hedefi, sadece tarihsel bir olgu olmayıp, günümüzde de ümmetin sorumluluklarını belirleyen evrensel bir ilahi emir olarak karşımızda durmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, insanın yaratılış amaçları ile Allah'ın dinini yüceltme hedefi arasındaki bağı incelemek; Kur'an'ın bu konudaki vurgusunu klasik ve modern tefsir literatürü ışığında değerlendirmektir. Aynı zamanda peygamberlerin ve İslam tarihindeki önemli kişiliklerin bu hedef doğrultusunda ortaya koydukları mücadeleleri ele alarak, günümüz ümmetinin içinde bulunduğu sorunlar ve sorumluluklarına ışık tutmak hedeflenmektedir.

Araştırma ve Bulgular

Bu çalışma, Kur'an-ı Kerim'de üç farklı sûrede tekrar edilen “dini bütün dinlere üstün kılma” hedefine (Tevbe 9:33; Fetih 48:28; Saff 61:9) yönelik klasik ve modern tefsirlerin yaklaşımlarını, insanın yaratılışındaki kulluk ve halifelik eksenleriyle ilişkili olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, nitel içerik analizi yöntemiyle yürütülmüş; Taberî, Kurtubî, Râzî ve Mâturîdî gibi klasik müfessirlerin yorumları, Elmalılı Hamdi Yazır, Mevdûdî ve Seyyid Kutub gibi modern müfessirlerin görüşleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu ayetlerin yalnızca bireysel inanç ve ibadet boyutuyla sınırlı kalmadığını; aksine İslâm'ın hakikatinin delil ve hüccet yoluyla ispatını ve fiilî hâkimiyetle toplumsal düzene egemen olmasını hedeflediğini ortaya koymuştur. Bu durum, “üstün kılma” ilahî emrinin epistemik düzeyde hakikatin bâtila galebesi, sosyopolitik düzeyde ise adalet merkezli bir toplumsal düzenin tesisi anlamına geldiğini göstermektedir. Tefsirlerde bu üstünlük hem hak dinin bâtila galebesi hem de yeryüzünde adalet merkezli bir nizamın tesisi olarak açıklanmıştır. Ayrıca Kur'an'da hak dinin “nûr”, bâtil düzenlerin “zulûmât” olarak nitelenmesi, hakikatin birliği ile bâtilın parçalanmış doğasını simgelemektedir. Tarihî örnekler, bu hedefe bağlı kalındığında ümmetin izzet kazandığını; terk edildiğinde ise zillete düştüğünü ortaya koymuştur.

1. İNSAN VE DİN

1.1. İnsanın Yaratılış Gayesi

İnsan doğası gereği teslim olma ve yönelme eğilimi taşır, üstün gördüğü otoritelere itaat etmeye yatkındır. Ancak bu eğilimin nasıl şekilleneceği üzerinde aile, toplum ve çevre gibi dışsal faktörler etkili olmaktadır. Bu bağlamda, insanın dinle kurduğu ilişkiyi belirleyen unsur doğrudan insanın kendisi değil, onu yaratan Allah'tır. Bununla birlikte, bu ilişki temelinde insanın bilgi birikimi ve iradesini kullanarak aktif bir katılım göstermesi beklenir. Âl-i İmrân Suresi'nin 85. âyetinde, İslam'dan başka bir dinin kabul edilmeyeceği ifade ediliyor; bu durum, bireyin din seçimi konusunda bilinçli bir çaba göstermesi gerektiğine işaret eder. Nisa Suresi'nin 125. âyeti ise Allah'a bilinçli şekilde teslimiyetle yönelmenin, din açısından en yüksek merteye olduğunu vurgular. Öte yandan Bakara Suresi'nin 256. âyetinde bulunan “*Dinde zorlama yoktur*” ilkesi, bireyin din tercihi konusunda özgür iradesini kullanma zorunluluğunu hatırlatır. Bu âyetler, insanın dini sadece pasif bir şekilde kabul etmekten ibaret olmadığını, aksine bilinç ve iradeyle sürece dâhil olduğunun altını çizer. İnsan ile din arasında sağlanması gereken denge, bu ilişkinin iki uç noktadan uzak bir şekilde ele alınmasını gerektirir. İnsanı tamamen edilgen olarak gören yaklaşım yetersiz kalırken, dini mutlak anlamda insanın iradesine dayandıran tavır aşırılık içerir. Din-insan ilişkisinin sürdürülebilirliği, bilinçli bir yöneliş ve sürekli gayret üzerine inşa edilmelidir. En uygun yaklaşım, Allah'ın dini ilişki için zemini hazırladığını, ancak bu zeminde aktif biçimde çaba göstererek ilişkiyi sürdürenin insan olduğunu kabul etmektir. (Şahin, 1983, s. 124).

Din kavramı Kur'an-ı Kerim'de yalnızca bireysel inanç ve ibadet alanıyla sınırlı olmayıp, egemenlik, itaat, düzen ve nihai yargı boyutlarını içeren bütüncül bir nizamı ifade etmektedir. Din dört temel eksende anlam kazanmaktadır: 1. Hâkimiyet ve egemenlik, 2. Bu egemenlik karşısında boyun eğme ve itaat, 3. Bu otoritenin belirlediği fikrî ve amelî düzen, 4. İtaatin mükâfatı yahut isyanın cezası (Mevdûdî, 1997, s. 38-40). Bu çerçevede Kur'an, din kavramını kimi âyetlerde yalnızca egemenlik ve itaati (Nahl 16/52; Âl-i İmrân 3/83, DİB, 2022), kimi zaman düzen ve nizamı (Yusuf 12/40; Şûrâ 42/21, DİB, 2022), kimi zaman ise yargı ve cezasıyla hesap gününü (Mâûn 107/1-3; İnfîtâr 82/17-19, DİB, 2022) ifade edecek şekilde kullanmaktadır.

Klasik müfessirlerden Taberî, din kavramını özellikle “itaat” ve “hesap” boyutlarıyla yorumlamış; Allah’ın dini olan İslam’ın hak olduğunu, diğer düzenlerin ise hakikati tahrif eden sistemler olduğunu vurgulamıştır (Taberî, 2001, c. 5, s. 281). Kurtubî ise, dinin esasını Allah’ın egemenliği karşısında boyun eğme ve O’nun şeriatine tabi olma olarak açıklamış, bu bağlamda İslam dışındaki düzenlerin bâtıllığını ortaya koymuştur (Kurtubî, 2006, c. 20, s. 444). Ancak bazı âyetlerde “din” terimi, bütün bu anlam katmanlarını kuşatan evrensel bir hayat nizamı olarak zikredilmektedir. Örneğin, “*Allah katında din İslam’dur.*” (Âl-i İmrân 3:19; DİB, 2022) ifadesi, yalnızca inanç boyutunu değil, tüm varlık düzenini içine alan mutlak itaat ve teslimiyeti işaret etmektedir. Bu perspektiften bakıldığında “Allah’ın dini”, yalnızca bireysel ibadet alanını değil; siyasî, toplumsal, ahlakî ve hukukî düzeni de kapsayan bir bütünlük arz etmektedir. (Mevdûdî, 1998, s. 41).

İnsanın varlık sebebi, onu yaratan ve en iyi tanıyan Rabb’ine kulluk etmektir. Kur’ân’da yer alan; “*Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*” (ez-Zâriyât 51:56; DİB, 2022) âyeti bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. Burada kulluktan bahsedilirken yalnızca bireysel ibadetlerden söz edilmez; aynı zamanda hayatın tamamını kapsayan bir yöneliş, bir varoluş hali ifade edilir. Bunun nedeni, insanın sınırlı bilgiyle kendi varlığına en uygun amacı belirlemesinin mümkün olmamasıdır. Bu sebeple, insan için en doğru ve en güzel olan ancak onu yaratan Allah tarafından belirlenebilir (Mevdûdî, 2005, c. 5, s. 522). Nitekim Kur’ân’da Allah Teâlâ’nın meleklerle “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.*” (el-Bakara 2:30; DİB, 2022) buyruğu, insanın sadece bireysel kullukla değil, aynı zamanda yeryüzünde Allah adına temsil ve sorumluluk üstlenme göreviyle yaratıldığını göstermektedir. Ayrıca “*Sizi yeryüzünde halifeler kılan, size verdiği nimetlerle sizi denemek için kiminizi derecelere üstün kılan O’dur*” (el-En‘âm 6:165; DİB, 2022) âyeti, bu görevin hem bir imtihan hem de bir sorumluluk olduğunu açıkça vurgulamaktadır. Bu bağlamda insanın yaratılış gayesi, yalnızca Allah’a yönelmekle sınırlı olmayıp aynı zamanda yeryüzünde bir halife olarak sorumluluk üstlenmektir. Halifelik, insanın Allah adına yeryüzünü imar ve ihya etme görevidir (İpek, 2013, s. 445). Dolayısıyla, insan hem kulluk şuuruyla Yaratıcısına yönelmekte hem de halifelik vazifesi doğrultusunda içinde bulunduğu dünyayı şekillendirme görevini üstlenmektedir.

Halifelik görevi insanın sorumluluk bilinci ve ahlaki olgunluğu ile doğrudan ilişkilidir. Yeryüzünü ihya etmek; adalet, barış, iyilik ve ahlaki değerlerin toplumda hâkim olmasını sağlamakla mümkündür. İnsan, bu görevini yerine getirirken Allah’ın dinini ve evrensel emirlerini gözetmek zorundadır; çünkü halifelik, sadece yönetim değil, aynı zamanda Allah’ın iradesini yeryüzünde temsil etmektir (İpek, 2013, s. 440). Bu sorumluluk anlayışı, insanın kendi çıkarları ile sınırlı bir varlık olmadığını, aksine evrensel bir perspektife sahip olması gerektiğini ortaya koyar. (Sarı, 2011, s. 74). Nitekim modern akademik çalışmalar da yaratılış gayesini bu iki temel boyutla açıklamaktadır: Birincisi, insanın “aşkın olan” ile bağını kurarak kendi varlığını anlamlandırması; ikincisi, bu anlamın pratik hayata yansması olarak yeryüzünde yapıcı, düzen kurucu ve sorumluluk bilincine sahip bir varlık olmasıdır (Sarı, 2011, s. 66). Kulluk ve halifelik, insanın yaratılışındaki iki temel eksenini oluşturmaktadır. İnsanın varoluş amacını anlaması, hayat içerisindeki konumunu ve üstlenmesi gereken misyonu doğru bir şekilde belirleyebilmesi açısından zaruridir. Kulluk boyutuyla Allah’a yönelmeyen bir bireyin varoluşu eksiklik göstereceği gibi, halifelik boyutuyla sorumluluk üstlenmeyen bir birey de yeryüzündeki görevini yerine getirme noktasında ihmal içerisinde olacaktır.

Kulluk, yalnızca bireysel ibadetlerin ifasını içeren bir etkinlik olarak değerlendirilemez; aksine, insanın tüm varoluşunu kapsayan bir bilinç ve yönelim biçimi olarak ele alınmalıdır. Kulluğun nihai ve en yüce tezahürü, Allah’ın dininin yeryüzünde hâkim kılınarak ilahî iradenin toplumsal, tarihsel ve evrensel düzlemde tam anlamıyla vücut bulmasıdır. Kur’an-ı Kerim’in Tevbe 33, Fetih 28 ve Saff 9. âyetlerinde Yüce Allah, Peygamberini “hidayet rehberi ve hak din” ile gönderdiğini belirtmiş ve bu dinin “tüm diğer inanç sistemlerine üstün gelmesi” gerektiği emelini vurgulamıştır. Bu bağlamda, Taberî’den Seyyid Kutub’a kadar pek çok müfessirin bu âyetlere dair yaptığı tefsirler, Allah’ın gönderdiği dinin hakikat olduğunu, onun nihai zaferinin Allah’ın vaadiyle teyit edildiğini ve müminlerin, bu ilahî vadin gerçekleşmesi için sorumluluk taşıdığını ortaya koymaktadır. Müfessirler, bu görevin hem delil ve hakikat ışığında gerçek dinin bâtılı geçersiz kılmasıyla hem de dünya üzerinde fiili bir egemenlik tesis etmesiyle gerçekleşeceğini ifade etmişlerdir.

Bu gerçeklik, nebiler aracılığıyla açıklanan hedeflerin ümmet tarafından terk edilmesinin, insanın yaratılışının merkezinde yer alan amacı göz ardı etmek anlamına geldiğini göstermektedir.

1.2. Allah'ın Dini ve Diğer Dinler

Dinler, tarihsel seyir içerisinde literatürde iki temel kategori altında incelenmiştir. İlk kategori, başlangıçta vahiy temelli bir yapıya sahip olan ancak zamanla çeşitli müdahaleler, tahrifatlar ve sosyo-politik etkiler altında özgünlüğünü yitiren dinlere işaret etmektedir. Yahudilik ve Hristiyanlık bu kapsamda değerlendirilmektedir ve literatürde “muharref dinler” biçiminde tanımlanmaktadır (DİB, 1998, İlmihal: İman ve İbadetler c.1, s. 9). Bu dinlerdeki dönüşüm süreçleri, kimi zaman bireysel düzeydeki sapmalar, kimi zaman ise toplumsal yozlaşma gibi faktörler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu dönüşüm sonucunda dinlerin özgün mesajı yerini kültürel, politik ve insanî yorumlara bırakmıştır. İkinci kategori ise vahiy temeline dayanmayan ve tamamen insanî tasavvurlara dayalı inanç sistemlerini içermektedir. Hinduizm, Budizm, Mecûsilik ve Şamanizm gibi gelenekler bu grubun örnekleri arasında yer almaktadır. Bu tür inanç sistemlerinin temel dayanağı toplumsal faydalar veya kültürel pratikler olsa da ilahî bir vahye dayanmadıkları için batıl dinler olarak sınıflandırılmıştır (Tümer, 1994, s. 315). Kur'an'ın “zulümât” ve “nûr” kavramları üzerinden yaptığı ayırım da bu tarihsel olguyu desteklemektedir. (İbn Kesîr, 1983, c. 2, s. 459). Bu bağlamda değerlendirildiğinde, bâtıl dinlerin tarihsel serüveninin yalnızca teolojik bir mesele olmayıp aynı zamanda toplumsal ve siyasal alanlarda süreklilik gösteren bir olgu niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır.

Kur'an, hakikat dışındaki düzenleri de “din” kavramıyla ifade etmiş, böylelikle onların varlığını ve etkisini reddetmemiştir. Firavun'un Musa'ya karşı kullandığı “*Ben sizin dininizi değiştirmesinden korkuyorum.*” (Mü'min 40:26; DİB, 2022) ifadesi, “din” kavramının yalnızca teolojik değil, aynı zamanda siyasî ve toplumsal bir sistem anlamına da geldiğini gösterir. Dolayısıyla bâtıl da olsa her sistem, “itaat edilen otorite” anlamında din kategorisi içerisinde değerlendirilmiştir (Mevdûdî, 1998, s. 40-41). Kur'an'ın, bâtıl sistemleri “karanlıklar (zulümât)” kavramı ile nitelenmesi dikkat çekicidir. “*Allah, iman edenlerin dostudur; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kâfirlerin dostları ise tâğuttur; onları aydınlıktan karanlıklara sürükler.*” (Bakara 2:257; DİB, 2022) âyeti, batıl düzenlerin çoğul (zulümât) olarak nitelenmesine, hak dinin ise tekil (nûr) olarak ifade edilmesine işaret eder. Bu dilsel tercih, hakikatin bir, bâtılın ise parçalanmış ve çoğullaşmış doğasını sembolik biçimde yansıtmaktadır (İbn Kesîr, 1983, c. 2, s. 459)

Kur'an, Allah nezdinde hak dinin yalnızca İslâm olduğunu açık bir şekilde ifade eder. Âl-i İmrân suresinde geçen “*Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır.*” (Âl-i İmrân 3:19) âyeti, bu gerçeği vurgular. Hz. Peygamber de “Benim misalimle benden önceki peygamberlerin misali, büyük bir bina yapan kimseye benzer. O bina tamamlanır ama bir tuğla yeri boş kalır. İnsanlar o binayı görünce ‘keşke şu tuğla da konulsaydı’ derler. İşte ben o tuğlayım; ben peygamberlerin sonuncusuyum” (Buhârî, Menâkıb, 18) diyerek İslâm'ın son ve evrensel din olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak, Allah'ın dini kavramı evrensel düzeyde yalnızca İslâm'ı ifade ederken, Kur'an'da geçen diğer dinler ifadesi çoğu kez insan eliyle oluşturulmuş siyasî, hukukî veya kültürel sistemleri de kapsar. Böylece İslâm'ın hak din olarak diğer dinlerden üstün kılınması, sadece teolojik bir iddia olmanın ötesinde, aynı zamanda tarihsel ve toplumsal bir sorumluluk içeren ilahî bir emir olarak değerlendirilmelidir. Bu şekilde, kulluğun en yüce hali, yalnızca bireysel ibadetle sınırlı kalmayıp Allah'ın egemenliğini hayatın tüm alanlarına yayma çabasında kendini göstermektedir.

2. ALLAH'IN DİNİNİN DİĞER DİNLERE ÜSTÜN KILINMASI

2.1. Hak ve Batıl Mücadelesi

Hak ve bâtıl mücadelesi insanlık tarihiyle başlayan bir hakikattir. Kur'an-ı Kerîm, Hz. Âdem'den itibaren bütün peygamberlerin gönderiliş gayesini insanları hak dine çağırarak ve bâtıl inançlara karşı mücadele etmek olarak ifade etmektedir (ez-Zümer 39:3; el-Enbiyâ 21:25; DİB, 2022) Hz. Nûh'un, kavmiyle yaşadığı çatışma (Hûd 11:25-48), Hz. İbrâhim'in, putperest topluma karşı tevhid mücadelesi (el-En'âm 6:74-83), Hz. Mûsâ'nın, Firavun karşısındaki tebliği (el-A'râf 7:103-137) ve nihayet Hz. Muhammed'in, Mekke müşrikleriyle yürüttüğü mücadele (et-Tevbe 9:33; es-Saff 61:9) bu hak-bâtıl karşıtlığının tarih boyunca sürekli olduğunu göstermektedir.

Bu tarihsel çizgi, mücadelenin sadece toplumsal değil bireysel düzeyde de bir sorumluluk olduğunu ortaya koymaktadır. Kur'an, "*Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, ondan asla kabul edilmeyecektir.*" (Âl-i İmrân 3:85; DİB, 2022) buyruğuyla, bireyin bilinçli tercihte bulunması gerektiğini vurgular. Hak ve bâtıl arasındaki mücadele sadece peygamberlerin tarihsel tebliğiyle sınırlı kalmamış, her insanın kendi nefsinde ve toplumsal çevresinde vermesi gereken sürekli bir imtihan olarak belirlemiştir. Bu noktada peygamberlerin yöntemlerinden biri, hakikati yalnızca söz ile değil, bizzat yaşayarak ortaya koymalarıdır. Hz. Muhammed'in doğruluk, merhamet ve adalet üzere kurulu örnekliği, İslâm'ın yayılışında en etkili tebliğ aracı olmuştur (Uçar & Kurt, 2024). Bu durum, lisan-ı hâl ile hakkın temsil edilmesi, bireyin toplumsal mücadelenin bir parçası hâline gelmesini sağlayacağını ortaya koymaktadır. İnsanlık tarihi boyunca farklı felsefî ekoller, ortaya çıkmış ve bu ekoller dini inanış olarak benimsenmiştir. Bununla birlikte geçmişten günümüze kadar bu inanç sistemleriyle insanın ilahî rehberlikten uzaklaştığında nasıl savrulabileceği görülmüştür. Antik Yunan'daki Kyrene Okulu, Aristippos'un öncülüğünde hazırlığı merkeze alarak hayatın gayesini bireysel hazza ulaşmakla sınırlamıştır. Bu yaklaşımda ölçü, değişmez bir hakikat değil, kişinin değişken arzuları olduğundan birey sürekli doyumsuzluk ve istikrarsızlık girdabına sürüklenmiştir (Copleston, 2003, s.121-123). Benzer biçimde Kinikler (Kıynikler) akımı, toplumsal düzeni ve değerleri reddederek "doğaya uygun yaşamı" tek ölçü kabul etmiştir. Diyojen'in temsil ettiği bu düşünce, aşırı bir sadeleşme iddiasıyla toplumsal bağlardan tamamen kopmayı savunmuş, fakat bu da bireyi yalnızlığa ve ölçsüzlüğe itmiştir (Barnes, 2014, s. 242-245). Ancak, bu tür arayışlar insana kalıcı bir istikamet kazandıramamış insanın kendi heva ve hevesini esas alması durumunda savrulmadan kurtulamayacağını göstermektedir. Buna karşılık din, özellikle İslâm'da, insanın hayatını düzenleyen sabit bir ilahî ölçü olarak tanımlanır. İslam, bireye sadece dünyevî bir düzen değil, aynı zamanda ahiret perspektifi de kazandırarak, yaşamı bütüncül bir anlam çerçevesine oturtmaktadır. Bu sebeple insanın hayatını Allah'ın dinine göre şekillendirmesi, bireysel huzurun, toplumsal adaletin ve tarihsel sürekliliğin en temel şartı olarak ortaya çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de "*Allah katında din İslâm'dır*" (Âl-i İmrân 3:19; DİB, 2022) buyurularak dinin değişmezliği vurgulanmış; dinin "hak" ve "hidayet" üzere gönderildiği, nihai hedefinin de onu bütün dinler üzerine üstün kılmak olduğu bildirilmiştir (Tevbe 9:33; Fetih 48:28; Saff 61:9; DİB, 2022). Bu ilahî sabite, insanın bireysel haz veya toplumsal akımlarla savrulmasını engelleyerek hak ile batıl mücadelesinde sağlam bir istikamet sağlar. Modern müfessirler, dinin yalnızca bireysel inanç değil, aynı zamanda toplumsal bir düzen kurma amacı taşıdığını göstermektedir. Böylelikle din, insanın hayatına yön veren sabit bir ölçü olarak hem bireysel hem de toplumsal savrulmaları engeller; hak ile batıl mücadelesinde ümmetin asli vazifesini tayin eder. (Mevdûdî, 1998, s.41)

2.2. Allah'ın Dininin Üstün Kılınması Hedefi

İlahi vahyin gönderilişindeki en temel gayelerden biri, Allah'ın dinini insanlık hayatında hâkim kılmak ve onun hakikatini diğer inanç ve düşünceler karşısında üstün tutmaktır. Kur'an-ı Kerim'de bu amaç açıkça dile getirilmiş, "*O, elçisini hidayet ve hak din ile gönderdi ki onu bütün dinlere üstün kılsın.*" (Tevbe 9:33; Saff 61:9; DİB, 2022) âyetleri bu ilahi hedefin evrenselliğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda peygamberler, tarihin farklı dönemlerinde toplumlarına gönderilmiş ve tebliğleriyle insanları hakka davet etmişlerdir. Onların mücadelesi, yalnızca bireysel bir iman çağrısı değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümü ve adaletin tesisini hedefleyen bir mücadele olmuştur (Mevdûdî, 2005, c. 2, s. 223). Hz. Nuh (a.s.), bu hedefin erken dönem peygamberlerinden biri olarak, toplumunun şirk ve ahlaki yozlaşmalarına karşı kararlı bir tebliğ sürdürmüştür. Kur'an'da onun 950 yıl süren tebliğine rağmen toplumunun çoğunluğunun inkârda direndiği aktarılır (Ankebût 29:14; DİB, 2022). Hz. Nuh, gemi inşa ederek ilahi azaba karşı müminleri korumakla görevlendirilmiş, bu yönüyle Allah'ın dinini üstün kılma gayesinin sabır, sebat ve fedakârlık gerektirdiğini göstermiştir (İbn Kesir, 1983, c. 11, s. 6268). Onun kıssası, ilahi hakikatin zorluklar karşısında nasıl savunulacağına dair evrensel bir örneklik sunmaktadır. Hz. Musa (a.s.), Firavun'un zulmüne karşı yürüttüğü mücadele ile Allah'ın dinini üstün kılmanın bir başka yönünü temsil eder. Musa, yalnızca bir peygamber değil, aynı zamanda zalim otoriteye karşı direnişin sembolüdür. Kur'an'da Musa'nın Firavun'a karşı gösterdiği cesaret ve toplumunu esaretten kurtararak onlara özgür bir kimlik kazandırması detaylı şekilde anlatılır (Kasas 28:3-46; DİB, 2022). Bu örnek, ilahi mesajın sadece bireyleri değil, toplumları da özgürleştirme hedefi taşıdığını ortaya koymaktadır.

Allah'ın dinini üstün kılmak, zulmün karşısında adaletin tesisıyla mümkün olmaktadır ve Hz. Musa'nın mücadelesi bu ilahi hedefin somutlaşmış bir biçimidir. Hz. Muhammed (s.a.v.) ise bu hedefi nihai olarak gerçekleştiren son peygamberdir. Mekke döneminde sabır ve hikmetle sürdürdüğü davet, Medine döneminde siyasal ve toplumsal bir düzenin inşasıyla taçlanmıştır. O, bir yandan tebliğ görevini yerine getirirken diğer yandan Müslüman toplumu organize ederek Allah'ın dinini hayatın bütün alanlarında hâkim kılmayı amaçlamıştır. Hudeybiye Antlaşması, Mekke'nin fethi ve Veda Hutbesi gibi dönüm noktaları, bu hedefin tarihsel süreçte nasıl ete kemiğe büründüğünü göstermektedir (Buhârî, 1981, Cihâd, 102; Müslim, 1981, İmân, 20) Hz. Muhammed'in mücadelesi, dinin üstün kılınmasının sadece sözle değil, aynı zamanda ahlaki, hukuki ve toplumsal düzenlemelerle sağlanabileceğini ortaya koymuştur.

Peygamberlerin yolunu takip eden İslam tarihinin önemli şahsiyetleri de bu hedefi farklı alanlarda sürdürmüştür. Tarık bin Ziyad (ö. 720), Endülüs fethinde gösterdiği azim ve stratejik öngörü ile İslam'ın Avrupa'ya açılmasını sağlamıştır. Onun, geri dönüş gemilerini yaktığı rivâyeti, Müslümanların kararlılığını sembolize eden bir anlatı haline gelmiştir (Atçeken, 2011). Bu olay, Allah'ın dinini üstün kılma gayesinin yalnızca inançta değil, siyasi ve askeri alanda da tezahür edebileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, Salahaddin Eyyubi (ö. 1193), Haçlı Seferleri karşısında Kudüs'ü İslam dünyası için yeniden fethetmiş, böylece Müslümanların onurunu ve dini kimliğini korumuştur (İbn Kesîr, 1985, c. 13, s. 5). Onun adaleti ve merhameti, yalnızca Müslümanlar için değil, düşmanları için dahi örnek gösterilmiştir (Hillenbrand, 1999, s.188-192). Bunun yanı sıra, İmam Gazâlî (ö. 1111) gibi ilim adamları da Allah'ın dinini üstün kılma gayesini farklı bir boyutta sürdürmüştür. Gazâlî, akıl ile vahiy arasındaki ilişkiyi derinlemesine inceleyerek İslam düşüncesini yeniden inşa etmiş, ilmi çalışmalarını ahlaki bir ihya hareketiyle bütünleştirmiştir (Gazâlî, ts., *İhyâ' 'Ulûmi'd-Dîn*, ts., c. 1, s. 3-8) Böylece, dini üstün kılmanın yalnızca askeri ve siyasi değil, aynı zamanda fikrî ve ahlâkî boyutları da olduğuna dikkat çekmiştir.

Din; insanoğlunun huzura, iyiliğe ve güzelliğe ulaşabilmesi için yaşamı düzenleyen bir hayat nizamıdır. Bununla beraber Allah'ın (c.c.) tek din olarak İslam'ı kabul ettiğini de göz önüne aldığımızda; insanoğlunun huzurlu, iyi ve güzel bir yaşam için tek yolunun ya da tek çaresinin İslam olduğu sonucuna ulaşırız. Rabbimiz, mülkü olan yeryüzündeki kusursuz nizamın (el-Mülk 67:4-5, DİB, 2022) devam etmesi ve fesada uğramamasını ister. Bununla birlikte halifesi olan insanoğlunun huzurlu, iyi ve güzel bir yaşam sürebilmesini de ister. İşte bu amaçların gerçekleşmesi ancak yeryüzünde İslam'ın egemen ve iktidar olmasıyla mümkündür. İslam'dan başka bir din ya da dinleşen bir anlayış yeryüzünde egemen olduğunda yeryüzünde fesat meydana gelmiş ve insanlık için karanlık günler yaşanmıştır. Bunun bugün ve yarınlarda da böyle olması kaçınılmazdır. Çünkü eksiksiz, kusursuz ve yanlışsız tek hayat nizamı İslam'dır. O, Sübhan olan Allah (c.c.) tarafından teşekkül edilmiştir. Yahudilik ve Hıristiyanlık zaten tahrif edilmiştir. Diğerleri ise bilgisi, gücü ve imkânları sınırlı, hata yapması kaçınılmaz olan insanın ürünüdür. İnsan ürünü olan sistemler, belirli zümrelere ya da belirli sınıflara huzur ve refah getirirse bile tüm insanlığı kuşatacak bir çözüm üretememiştir. Bu hakikatler ışığında Rabbimizin, İslam'ı diğer dinlere üstün kılma hedefi, ilahi bir emir olmasının yanı sıra; huzurlu, iyi ve güzel bir yaşam isteyen insanlık için bir mecburiyettir.

Sonuç olarak, Allah'ın dinini üstün kılma hedefi tarih boyunca peygamberlerin ve onların izinden giden büyük şahsiyetlerin ortak gayesi olmuştur. Hz. Nuh'un sabrı, Hz. Musa'nın zulme karşı direnişi, Hz. Muhammed'in toplumsal düzeni, Tarık bin Ziyad'ın kararlılığı, Salahaddin Eyyubi'nin adaleti ve Gazâlî'nin ilmi mücadelesi Alparslan, Fatih ve daha nicelerinin gayretleri bu hedefin farklı boyutlarda nasıl gerçekleştiğini göstermektedir.

2.3. Allahın Dinini Üstün Kılma Hedefinin Ümmet Üzerindeki Tezahürü

Kur'an-ı Kerim'de "Allah'ın dinini diğer bütün dinlere üstün kılma" hedefi üç defa (Tevbe 9:33; Fetih 48:28; Saff 61:9; DİB, 2022) tekrar edilmekte ve İslâm ümmetine tarihsel ve toplumsal bir sorumluluk yüklenmektedir. Bu hedef, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risâletiyle başlamış, sahabe neslinin gayretiyle gerçekleşmiş, sonraki asırlarda ise dalgalı bir seyir izlemiştir. Ne var ki günümüzde ümmetin bu ilahî hedefi ihmal etmesi, içinde bulunduğu dağınıklığın en temel sebebi olarak görülmelidir.

Elmalılı Hamdi Yazır, söz konusu âyetlerin tefsirinde İslâm'ın hak din oluşuna ve Allah katında yegâne geçerli yol olduğuna vurgu yapar. Ona göre “İslâm yücedir, onun üzerine yücelik olmaz” hadisi, âyetlerin ruhunu özetlemektedir. İslâm'ın ilmî bakımdan delil ve hüccetle zaten bütün dinlere üstün olduğunu, tarih boyunca da siyasi ve sosyal bakımdan birçok kez diğer dinlerin üzerinde galebe çaldığını ifade eder. Ancak Müslümanların zaman zaman düşüşe geçmesinin sebebi, dine sarılmamaları, zulüm ve fiska yönelmeleri ve diğer dinlerin mensuplarına benzemeleridir (Elmalılı, 2021, c. 5, s. 111). Bu tespit, ümmetin bugün yaşadığı parçalanmışlık ve güçsüzlüğü doğrudan açıklamaktadır.

Klasik müfessirlerden Mâturîdî de benzer şekilde İslâm'ın üstünlüğünün hem delil ve burhan ile hem de fiilî hâkimiyet ile gerçekleştiğini belirtir. Ona göre bu üstünlük tarihte kısmen gerçekleşmiş, nihai kemâline ise âhir zamanda Hz. İsa'nın nüzûlü sırasında ulaşacaktır (Mâturîdî, 2007, c. 14, s. 46). Râzî ise bu üstünlüğün çeşitli merhalelerden geçtiğini, bazen delillerle bazen de siyasi hâkimiyetle ortaya çıktığını, nihai zaferin ise gelecekte Allah'ın vaadi gereği mutlaka tahakkuk edeceğini vurgular (Râzî, 1981, c.16, s.41). Bu yorumlar, tarihsel yükseliş ve düşüş döngüsünü teyit etmektedir. Elmalılı bu döngünün Kur'an'da bu hedefin tekrar edilmesiyle bağlantılı olduğunu düşünür (Elmalılı, 2021, c. 5, s. 111). Bugün ümmetin içinde bulunduğu krizler, siyasi parçalanmışlık, ahlaki yozlaşma ve Batı merkezli ideolojik kuşatmalar, aslında bu hedefin terk edilmesinin doğal sonucudur. Seyyid Kutub, âyetlerin tefsirinde “Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek isteyen” güçlere dikkat çekerek, Yahudi ve Hristiyan toplumların tarih boyunca İslâm'a karşı daima düşmanca bir tavır aldıklarını, buna rağmen Allah'ın nurunu tamamlayacağını ifade eder (Kutub, 2003, c.3, s.1644).

Kur'an'ın vaadi gereği, “müşrikler hoşlanmasa da Allah nurunu tamamlayacaktır.” (Tevbe 9:33; Saff 61:9; DİB, 2022)). Tarihsel tecrübeler göstermiştir ki, Müslümanlar İslâm'a sınıksız sarıldıklarında üstün olmuş, gevşediklerinde ise zillete düşmüşlerdir. Gelecek ise yine Allah'ın dininin olacaktır. Önemli olan ümmetin bu vadin gerçekleşmesinde aktif bir özne mi yoksa edilgen bir seyirci mi olacaktır.

En üstün ya da en güçlü İslam olmadığında, başkası en güçlü oluyor. Güncel bir örnekle konuyu izah etmek gerekirse; yaklaşık son üç yüz yıldır dünyada güç ve üstünlük batı medeniyetinin elindedir. Aynı dönem insanlığın en büyük acılarının yaşandığı en karanlık dönemlerinden biridir. Bu dönemde katledilen insan sayısı hesaplamaya kalkılırsa trajedinin ne kadar büyük olduğu fark edilir. İslam'ın yeryüzünde en üstün olduğu dönemlere bakıldığında ise çok daha farklı ve aydınlık bir tablo ile karşılaşılır. İçinde bulunulan günler bu konuyu anlamak adına en güzel örnektir. Bugün yeryüzünde İslam hâkim olsaydı Gazze'de bu soykırımı bu zalimler topluluğu yapabilir miydi? Bu soruya verilecek cevap, yeryüzündeki her zulümden ve acıdan ümmete sorumluluk yüklemektedir. Bundan dolayı ümmet içine düştüğü gafletten uyanmalı, kalbine düşen dünya sevgisinden kurtulmalı; bilgisine, kabiliyetine ve gücüne göre bu hedef uğruna mücadele etmelidir.

SONUÇ

“Allah'ın dininin diğer dinler üzerinde üstün kılınacağı” vaadi, din ile insan arasındaki ilişkideki iki temel yön olan kulluk ve halifelik bilincini birlikte harekete geçiren kapsamlı bir amaca işaret eder. Bu amaç, sadece inanç düzeyinde bir iddia olmanın ötesindedir; akıl yoluyla temellendirilmiş, ahlaki boyutta taşınmış ve adalet odaklı toplumsal yapılarla somut hale getirilen bir sorumluluğu ifade eder. Tarih boyunca peygamberler ve onların izinden giden öncü kahramanlar, belirli zamanlarda kanıt ve hikmetle, bazen de pratik düzen ve kurumsal adaletle bu hedefi hayata geçirmiştir. Bugün ise topluluğun dağınıklığını ortadan kaldıracak yön; imanî derinleştiren bir bilgi birikimi, ahlâkı ön planda tutan bir yaşam tarzı, adaleti merkezine alan bir sistem ve birlik duygusuyla hareket eden güçlü yapılar oluşturmaktır. Bu şekilde, inanan kişi pasif bir gözlemci olmaktan çıkarak ilahi hedefin hayata geçirilmesinde aktif bir katılımcı olur; kulluğunu yalnızca bireysel ibadetle değil, hayatın her alanında hakkı tanıklık ederek tamamlar.

Elmalılı'nın, bu hedefin mükerrer olarak ifade edilmesini İslam'ın diğer dinlere üstün olma durumunu döngüsel olarak anlaması; tarih üzerinden okuduğunda şöyle bir sonuca varılabilir: Peygamber efendimiz (s.a.v.) ile başlayan ve Abbasilerin sonuna kadar devam eden dönem İslam'ın diğer dinlere üstünlük kurduğu dönem olarak kabul edilebilir. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu ise İslam'ın ikinci üstünlük dönemidir. Bu hedef âyetlerde tekraren ifade edildiğine göre İslam'ın üstünlük döneminin de tekraren yaşanması umulur.

KAYNAKÇA

- Atçeken, İ. H. (2011). Târik b. Ziyâd. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
Erişim: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarik-b-ziyad>
- Barnes, J. (2014). *Antik felsefe: Aristoteles'ten önceki filozoflar* (Çev. Ç. Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Buhârî, M. b. İ. (1981). *el-Câmiu's-Sahîh*. Kahire: Dâru's-Şa'b.
- Copleston, F. (2003). *A history of philosophy: Greece and Rome (Vol. 1)*. London: Continuum.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (1998). *İlmihal: İman ve İbadetler* (Cilt 1). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2022). *Kur'an-ı Kerim meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Elmalılı, M. H. (2021). *Hak Dini Kur'an Dili: Türkçe Tefsir*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Gazâlî. (ts.). *İhyâ' 'Ulûmi'd-Dîn* (Ahmet Serdaroğlu, Çev., Cilt 1). İstanbul: Şamil Yayınları.
- Hillenbrand, C. (1999). *The Crusades: Islamic perspectives*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- İbn Kesîr. (2000). *Hadislerle Kur'an Tefsiri*. Kâhire: Müessesetü Kurtuba.
- İpek, M. (2013). Kur'an'a göre insanın yaratılış hikmeti ve sorumluluğu. *EKEV Akademi Dergisi*, 17(57), 435-448.
- Kurtubî, M. b. A. (2006). *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle.
- Kutub, S. (2003). *Fî Zülâli'l-Kur'an*. Kâhire: Dâru's-Şurûk.
- Mâturîdî, E. (2006). *Te'vilâtü'l-Kur'an*. İstanbul: Mizan Yayınları.
- Mevdûdî, E. A. (1998). *Kur'an'a göre dört terim* (O. Cilacı, Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Mevdûdî, E. A. (2005). *Tefhîmu'l-Kur'an* (M. H. Kayani, Y. Karaca, N. Şişman, İ. Bosnalı, A. Önal & H. Aktaş, Çev.; İ. Bosnalı & D. Cündioğlu, Red.; C. Çiftçi & A. Akçakaya, Tashih). (A. Bulaç, Yay. Haz.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Müslim, M. b. H. (1981). *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Râzî, F. (1981). *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrût: Dâru'l-Fikr.
- Sarı, M. (2011). *Kur'an ışığında insanın yaratılış gayesi* (Yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Şahin, H. (1983). İnsan-Din ilişkisi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 111-130.
- Taberî, M. b. Cerîr. (2001). *Câmiu'l-Beyân Tefsiri*. Kâhire: Dâru Hicr.
- Tümer, G. (1994). Din. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 9, ss. 312-320). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uçar, R., & Kurt, T. (2024). Din Eğitiminde İnsanın Ontolojisine Kierkegaardcı Bir Bakış. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*(61), 79-91. <https://doi.org/10.29288/ilted.1418340>